

Віктор Адамський

Матеріали Державного архіву Хмельницької області як джерело до історії становлення вищої освіти на Поділлі

У жовтні 2008 р. виповнилося 90 років з дня урочистого відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – інституції, яка впродовж усього свого історичного поступу відіграла надто важливу роль у професійній підготовці кадрів для національної науки та педагогічної освіти. На певній унікальності та неповторності навчального закладу наголошували не лише представники української інтелігенції (І. Огієнко, О. Пашенко, О. Шульмінський та ін.), котрі були безпосередньо причетними до процесу заснування та становлення установи. Вона цілком справедливо визнана і оцінена сучасною державною владою та суспільною громадськістю. Про це свідчить, зокрема, й той факт, що Указом Президента України від 22 січня 2008 року університету присвоєно статус національного [1].

На кожному конкретному історичному відрізку часу найдавнішому вищому навчальному закладу на Поділлі були притаманні специфічні риси, що увиразнювали його з-поміж інших вузів та надавали особливої ваги. Так, у період Української революції 1917 – 1920 років університет репрезентував один із двох національних навчальних закладів, що здійснював підготовку освітніх кадрів для державних потреб. Однак, як слушно зауважує О. М. Завальнюк, на відміну від Київського університету останній постав на пустому місці, що підсилює інтерес до проблеми становлення інституції, зокрема до ролі державних чинників, місцевого самоврядування, представників науково-педагогічних кіл, „Просвіти”, земства, словом, локомотивів проекту [2, 6].

У період становлення радянської моделі державності Кам'янець-Подільський ІНО, що був утворений на базі університету, у системі вищої освіти виступав єдиним вузом України, де навчання провадилося винятково українською мовою. На загальнонаціональній значимості цього факту наголошував особисто нарком Григорій Гринько у спеціальній доповіді про загальні підсумки культурно-освітнього будівництва на III сесії ВУЦВК у липні 1921 року [3, 11].

Враховуючи ці присутні обставини, а також факт географічного розташування вузу на межі розвою різних культур, геополітичний чинник – (прикордонна смуга), мусимо констатувати про те, що подільський навчальний заклад завжди перебував у полі зору як з боку органів державної влади, так і партійного керівництва, наукової та освітньої громадськості.

Відтак документальні джерела з історії Кам'янець-Подільського державного університету містяться практично в усіх центральних та в багатьох регіональних архівах. У цьому контексті необхідно назвати передусім Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського Національної академії наук України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, державні архіви м. Києва, Київської, Вінницької та інших областей.

Однак, основний пласт матеріалів зосереджений переважно у фондах Державного архіву Хмельницької області. Тут містяться змістовні джерела, що висвітлюють різноманітні сторони діяльності навчального закладу, відображають наукову, методичну, навчальну, господарську, громадську роботу професорсько-викладацького складу вузу, студентства, службовців та технічного персоналу.

Автор даного повідомлення не ставить на меті провести ґрунтовний аналіз документального корпусу цих джерел. Своє завдання він вбачає в іншому: дати побіжний огляд фондів, які розкривають окремі аспекти розвитку освітньої інституції – ось що вважав автор за головне.

Особливо цінна інформація за період 1918 – 1920 рр. зберігається у фонді Р-582 („Кам'янець-Подільський державний український університет”), який поділяється на два описи, що, в свою чергу, включають наступні підрозділи: 1) канцелярія, 2) учбовий, 3) Рада студентських представників, 4) бібліотека, 5) Господарська рада, 6) Союз службовців, 7) бухгалтерія. Загалом фонд вміщує 1502 справи, опрацювання яких надає можливість об'єктивно дослідити процес становлення і функціонування національного університету в добу Української революції 1917 – 1920 років. Оскільки документальний корпус вказаного фонду уже став предметом розгляду в науковій літературі, то в даному випадку ми обмежимося лише посиланням на відповідні доробки [4].

Натомість матеріали фонду Р-302 („Кам'янець-Подільський інститут народної освіти”) дозволяють з'ясувати труднощі поступу та специфіку розвою вищої ланки освіти на Поділлі за радянських часів, коли разюча модернізація зачепила усю освітню систему України, що сутнісно позначилося як на структурі вузу, так і навчальних, методичних, фінансових та інших аспектах діяльності установи. На відміну від попереднього фонду він поділяється на три описи, кожен з яких має свою структуру: опис перший – сім підрозділів (загальний відділ, учбовий відділ, канцелярія студентських справ, колегія виробничого колективу, бухгалтерія, бібліотека, підготовчі курси), опис другий – шість (загальний

відділ, відділ студентських справ, педагогічні курси, підготовчі курси, робітфак, заочний сектор) і опис третій – чотири підрозділи (канцелярія, особисті справи співробітників інституту, особисті справи студентів та бухгалтерія).

Увесь масив документів при їх системному опрацюванні дає змогу з'ясувати відповідь на переважну більшість проблемних питань, які доводилось вирішувати колективу навчального закладу на етапі суттєвих трансформацій національної системи освіти та об'єктивно оцінити дії професорсько-викладацької корпорації на виклики часу, зокрема, що безпосередньо відносилися до форм і методів діяльності вищої школи. Задля зручності аналізу умовно документи можна поділити на декілька груп:

1. Нормативні акти Ради Народних Комісарів УСРР, що унормовували на загальнодержавному рівні функціонування різних сфер життєдіяльності вузів. У цьому контексті необхідно зазначити, що ініціатива у необхідності прийняття певних рішень виходила не лише з урядових кабінетів. Почасти траплялося так, що уже вироблена на місцях практика потребувала відповідної регламентації та законодавчого закріплення. Зокрема, архівні документи неспростовно доводять, що саме досвід Кам'янець-Подільського університету в питанні організації виробничого підрозділу, який супроводжувався палкими публічними дискусіями серед професорсько-викладацького складу, певним чином детермінував прийняття постанови РНК УСРР від 30 серпня 1921 р. „Про організацію виробничих колективів в інститутах і технікумах, що підпорядковані Укрголовпрофосвіті” [5, 14-14зв.], яка впорядковувала дану сферу діяльності шляхом затвердження чіткої і зрозумілої процедури організації і функціонування означених структурних одиниць.

2. Постанови, розпорядження, інструктивні листи, циркуляри Наркомату освіти України. Оскільки дані матеріали є досить багатоплановими, то, в свою чергу, їх також можна класифікувати за певними ознаками:

А). Постанови та розпорядження Наркомосу. Цей пласт документів також охоплює практично усі сторони життя вищої школи і наразі ілюструє певну специфіку перебудови вузів у добу революційних змін. Попри декларацію владними органами єдиних освітніх стандартів, що стосувалися базових понять у становленні вищих навчальних закладів (структура, система управління, навчальні плани, загалом організація навчально-виховного процесу тощо), і у відповідності з якими мала відбуватися реорганізація, практика наочно демонструвала усю складність цього процесу. Так, архівні матеріали засвідчують, що

освітнянському відомству тривалий час не вдавалося добитися уніфікації навіть в таких принципових речах, як впровадження нової системи управління у вузах. Схема, що діяла в Кам'янець-Подільському ІНО істотно відрізнялася від республіканської моделі, за якою навчальні заклади очолювали ректор і політичний комісар [6, 9]. У Подільській вищій школі практично до осені 1921 р. продовжував функціонувати колективний орган – Науково-шкільна рада, діяльність якої регламентувалася постановою № 8 Наркомосу УСРР від 11 березня 1919 р. [7, 19-20]. Безумовно, з'ясування причин таких реалій потребують окремого дослідження.

Б). Інструкції та інструктивні листи. В означеній групі матеріалів, як правило, деталізувалися певні механізми та виписувався детальний порядок з реалізації поставлених перед вищою школою завдань. Вагома частина цього документального масиву, через виразну декларацію справжніх намірів більшовицької влади, не входила до жодних збірок, присвячених питанням культурного та освітнього будівництва в УСРР. Разом з тим, такі документи, як „Інструкція по перереєстрації студентів вищих навчальних закладів України”, засвідчують, що метою влади у цьому конкретному відношенні було не тільки з'ясувати „наявний склад вищих навчальних закладів, їхнього освітнього цензу та культурного рівня, суспільного, політичного і професійного стажу, відношення до радянської влади, до реформи вищої школи...”, а й „звільнити вищу школу від елементів, котрі заважають її пролетаризації або гальмують правильне відправлення нею своїх функцій” [8, 1].

В). Навчальні плани та пояснення до них. Архівні матеріали дають можливість простежити еволюцію освітнього відомства у цьому питанні. Якщо лапідарно, то вона полягає в наступному. Попервах навчальні плани склалися уповноваженими представниками професорсько-викладацького складу на факультетських комісіях. Після затвердження їх вузівськими органами управління, документи проходили процедуру погодження в Укрголовпрофосі. Здебільшого, це було певною формальністю [9, 13]. Втім, так тривало не довго. До початку непу Наркомат освіти оговтався і розпочав значно активніше впливати на цей процес. Як перший крок, у вищі навчальні заклади стали направлятися циркулярні листи з наполяганням включати до навчальних планів додаткові курси. Переважно вони стосувалися суспільно-політичних дисциплін: „Загальне вчення про право і державу”, „Історія революційних рухів” та ін. [10, 119]. Ще радикальніше ситуація змінилася після освітньої наради, що відбулася в липні 1922 р. Відтепер усі повноваження із складання і затвердження навчальних планів перебрало на себе центральне відомство [11, 80]. На місця доводилась вимога привести усі

програми до розроблених комісаріатом освіти. За констатацією завідуючого відділом педагогічної освіти Наркомосу, тільки останні вважалися „законними” [12, 125].

Г). Особисті справи викладачів. Знову-ж таки, згідно усталеної практики, питання обрання на вакантні посади нових викладачів відносилось до компетенції факультетів, рішення яких затверджувалися вузівськими органами управління. Однак радянські новації в цій сфері різнилися з виробленими стандартами внутрішнього вузівського самоврядування. Архівні документи свідчать, що комісаріат освіти від самого початку прагнув взяти під власний контроль кадрове питання [13, 48-48зв.]. До того ж, чим впевненіше себе починала почувати влада, тим умови для затвердження ставали більш жорсткими і вимогливими. Така ситуація, з огляду на перманентний брак викладачів, породжувала постійні звернення: „...інститут не один раз звертався до Головного професора про затвердження на посадах викладачів. Відповідь Головного професора була лише відносно частини викладачів. 26 членів академперсоналу до цього часу не затверджені”, – констатував секретар Кам’янець-Подільського ІНО А. Розенкранц [14, 35].

Д). Офіційно-ділове листування з правлінням інституту. Даний документальний корпус включає різноманітні матеріали, що відносяться до суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя як вузу, так і державних органів влади загалом. Необхідно зазначити, що листування представлено досить об’ємно у вказаному фонді. Принаймні, документи цього порядку (нехай і поодинокі) містяться практично в усіх справах, що належать до різних структурних підрозділів.

3. Розпорядчі матеріали з питань функціонування вищої школи, передусім її матеріально-фінансового забезпечення та виконання політико-ідеологічних завдань, що надходили з губерньського відділу народної освіти. Як зразок, подаємо один із документів, що яскраво характеризує означену групу: „В пам’ять святкування 5 Роковин Жовтневої Пролетарської Революції кожній школі Губпрофоса надається ім’я кого-небудь з видатних письменників, політичних діячів (живих чи померших) Революції, а також подій і установ. Вашій школі надається ім’я т. Троцького.

Повідомляючи Вас про це, пропонується Вам приурочити присвоєння згаданого імені до дня урочистого святкування у Вас 5 Роковин Жовтневої Революції, яка має відбутися 5 і 7 листопаду і з якого дня Ваша установа повинна називатися профшколою імені Троцького.

В меті ознайомлення учнів з особою, ім’я якої буде носити Ваша школа, пропонується вжити відповідних заходів до роз’яснення учням

біографії, діяльності, значення і ролі названої особи в Пролетарській Революції, і тому політкомом, або завідуючим школою повинен бути зроблений відповідний доклад з приводу номенклатури Вашої школи” [15, 109].

4. Протоколи загальних зборів професорсько-викладацького складу за участі представників студентства. Згідно тимчасового „Положення про інститути” представницькі зібрання скликалися з дозволу політичного комісара один раз в триместр, на яких заслуховувався і обговорювався звіт ректора [16, 6]. Однак, насправді все було дещо складніше. Архівні матеріали проливають світло і на цю сторінку в діяльності вищої школи. Хоча, з одного боку, на протязі 1921/22 навчального року інститутські збори не мали регулярного характеру, як це передбачалося нормативними документами, проте, з іншого, на них розглядалися не лише звіти адміністрації, а й найбільш значимі для життя інституції питання. У контексті нашого дослідження хотілося б наголосити на непересічності лише одного такого засідання, яке відбулося в травні 1922 р. Воно мало важливі політичні наслідки не лише для навчального закладу, а й в цілому для втілення засад адміністративної автономії вищої школи в Україні. Йдеться про вперше випробовану практику в радянському освітньому будівництві, пов’язану з можливістю професорсько-викладацького складу Кам’янець-Подільського ІНО публічно обрати ректора. Протоколи цього засідання є надто важливим джерелом [17, 11-19], яке яскраво ілюструє, щонайменше, наступну річ: українська інтелігенція, попри зростання політичного контролю з боку органів влади і натиску комуністичної ідеології, ще могла у цей час відкрито заявити про власне бачення шляхів розвитку вищої школи і, всупереч волі партійно-радянського керівництва, обрати свого представника для реалізації поставлених революційним часом завдань у сфері вищої освіти.

5. Протоколи засідань Науково-шкільної ради та Бюро ІНО і матеріали до них. Цей пласт документів, по-перше, віддзеркалює напружений графік роботи управлінських органів та актуальність і важливість розглянутих ним питань, що відносилися до компетенції навчального закладу в цілому. Так, за січень-серпень 1921 р. відбулося 27 засідань Науково-шкільної ради, на яких було прийнято рішення з 240 справ. З них: 8,5% становили адміністративні питання (призначення на посади, розпорядження по різних закладах); 8% – справи реорганізації вузу; 1% – забезпечення персоналу; 8% – господарчі та фінансові питання; 19% – науково-шкільні справи (навчальні плани, організація факультетів, початок і закінчення триместрів тощо); 3% – справи освітні (влаштування публічних рефератів, організація різних свят і річниць); 3%

– питання діяльності бібліотеки; 19 – обрання викладачів на кафедри, обрання молодшого академперсоналу, звільнення осіб; 7,5% – відраджень осіб; 9% – затвердження протоколів засідань; 14% – інші справи (відпустки, особисті справи тощо) [18, 68].

По-друге, на відміну від одноосібного керування ректора і політичного комісара, НШР – колегіальний орган, який формувався за представництвом усього професорсько-викладацького складу установи. А тому, як правило, найбільш важливі питання життєдіяльності навчального закладу завжди викликали жваве обговорення і почасти палкі дискусії. Показовим у цьому плані є позиція науковців при розгляді проблем, пов'язаних з реорганізацією вузу [19, 31зв.], коли далеко не усі з них мовчки погоджувалися із радянськими новаціями в цій сфері.

6. Накази ректора і політичного комісара з питань забезпечення навчально-виховних завдань та вирішення адміністративно-господарських проблем, що стояли перед вищою школою. Крім того, дана група документів унаочнює непростий процес становлення органів управління у вищій школі, визначення місця окремих інститутів врядування в організаційній структурі вузу. З огляду на невизначеність законодавства, що врегульовувало права і обов'язки ректора і політкомісара, між даними посадовими особами почасти виникали непорозуміння. Досвід Кам'янця-Подільського неспростовно доводить, що в окремих випадках вони набирали значної гостроти. Зокрема, восени 1921 року напруга досягла того рівня, що політичний комісар С. Чалий змушений був видати спеціальний наказ, присвячений розмежуванню сфер компетенції кожного з посадовців [20, 97].

7. Звіти адміністрації вузу, факультетів, інших структурних підрозділів інституту (завідувача бібліотекою, голови правління виробничого Колективу, керівників науково-дослідними кафедрами та ін.) про виконану роботу за певні періоди часу. Важливість цього корпусу документів полягає в тому, що в них відображаються не лише певні зміни, а й показані окремі тенденції розвитку тих ділянок, за які відповідали керівники підрозділів.

8. Листи, заяви, скарги, прохання професорсько-викладацького складу та представників студентства з питань задоволення прав на отримання якісної освіти, покращення матеріального становища та ін.

9. Автобіографії та особисті справи колективу навчальної інституції, котрі дають можливість з'ясувати різні сторони особистого життя персоналу. Багато документів цього пласту зберігається в рукописному варіанті, що має для дослідника непересічне значення.

10. Інші матеріали, що відображають різноманітні аспекти життєдіяльності навчального закладу.

Важливими для розуміння сутності складних процесів, що відбувалися у вищій школі м. Кам'янця-Подільського, є матеріали й інших фондів ДАХМО. Зокрема, про специфіку впровадження у життя рішень державних органів влади у галузі освіти на регіональному рівні, осмислення проблем, що стосувалися взаємин професорсько-викладацького корпусу вищої школи з органами влади на місцях ілюструють матеріали фонду Р – 6 („Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”), Р – 1128 („Кам'янець-Подільський повітовий революційний комітет”), Р – 336 („Кам'янецький повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”), Р – 5 („Інспектура народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”).

Вивчаючи історію становлення вищої освіти на Поділлі, дослідникам варто приділити належну увагу і матеріалам, які зберігаються у фонді Р – П – 1 („Кам'янецький повітовий комітет КП(б)У”), оскільки на засіданнях останнього регулярно розглядалися питання культурно-освітнього життя регіону, що мали принципове значення для партійної ідеології: затверджувалось створення нових органів у структурі системи освіти та радянського і партійного апарату, регламентувалися їхні функції та завдання, визначався об'єм повноважень; вирішувалися кадрові питання, в тому числі, що стосувалися призначення політкомісарів вищих навчальних закладів, ректорів, переміщення і звільнення з посад наукових працівників.

Додаткову інформацію про громадську діяльність представників університетської професури в культурних установах краю містять матеріали фонду Р – 12 („Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'ятників старовини, мистецтва та природи”). Крім того, тут зберігаються матеріали, котрі відображають плідну і творчу працю науковців в питанні становлення і налагодження архівної справи в Кам'янці-Подільському.

Цінні документи, що проливають світло на окремі аспекти, пов'язані з реорганізацією структури університету, діяльності виробничого колективу, організаційних заходів з відкриття робітничого факультету зберігаються у фонді Р – 195 („Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут”), котрий постав на базі сільськогосподарського факультету державного університету.

Таким чином, наявні в центральних та регіональних архівах документи, попри часткову фрагментарність певного пласту матеріалів, дозволяють достатньо повно відтворити об'єктивну картину стосовно

місця і ролі Кам'янець-Подільського університету в структурі політичних і освітніх процесів революційної доби. У період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. він виступав знаковою інституцією, де зібралися найкращі представники української наукової еліти, котрих об'єднувало спільне бажання власною працею прислужитися справі творення національної вищої освіти. У радянський час, розташований на західних кордонах держави, йому відводилася вагома роль стати вищою школою не лише з підготовки необхідних республіці спеціалістів, а й закладом, який, за задумом партійно-радянського керівництва, мав скласти серйозну конкуренцію українським навчальним закладам, що відкривалися у Західній і Східній Європі. Безумовно, означені чинники актуалізують роботу з архівними документами задля відтворення об'єктивної історії навчальної установи на тлі загальноукраїнських державотворчих і освітніх процесів.

1. Указ Президента України „Про присвоєння Кам'янець-Подільському державному університету статусу національного” від 22 січня 2008 р., № 44/2008 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 26 січня.

2. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – 626 с.

3. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине. Тезы доклада т. Гринько в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. – Х., 1921. – 12 с.

4. Борисевич С. Документи Держархіву Хмельницької області як джерело дослідження історії державного українського університету у м. Кам'янці-Подільському // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882 – 1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18 – 19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження /Відповідальний редактор Є. Сохацька. – К., Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 130 – 135.

5. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 290

6. Хропко П. П., Лозовицький О. Г. Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 1920 – 1995. Історичний нарис. – К., 1995. – 272 с.

7. ДАХМО. – Ф Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 4

8. Там само. – Спр. 234

9. Там само. – Спр. 3

10. Там само. – Спр. 205

11. Там само. – Оп. 3. – Спр. 5
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 205
13. Там само. – Спр. 3
14. Там само. – Спр. 205
15. Там само. – Спр. 205
16. Временное Положение о высших учебных заведениях УССР. –
X., 1922. – Т. 1. Временное Положение об институтах. – 42 с.
17. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 228
18. Там само. – Спр. 51
19. Там само. – Спр. 60
20. Там само. – Спр. 11